

انتشارات سفیردهال

سفرهای فایز ۱۴

شرح حال ادبا و شعرای عصر قاجار

از کتاب

شفا الاولیاء فی تذکرة الاولیاء و الشرفاء

زین العابدین صفوی گنجوی

به کوشش: طاهره فریدی

دکترای زبان و ادبیات فارسی

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۳۱۹-۰۸۱-۰

صفحه آرایی، طراحی جلد: واحد آماده سازی نشر سفیردهال

صحافی: دوستان

چاپ: آریا گرافیک

قیمت: ۳۵۰/۰۰۰ تومان

نوبت چاپ: اول - ۱۴۰۲

شماره نشر: ۱-۱۰۵۹

شمارگان: ۵۵۰ نسخه

نشانی دفتر مرکزی: تهران، خیابان سمیه، بعد از چهارراه مفتاح، ساختمان ۱۱۸، طبقه ۲، واحد ۴

کد پستی: ۷۴۷۱۵ - ۱۵۸۱۸

تلفن: ۸۸۳۱۳۸۹۸ - ۸۸۳۱۹۳۴۲ - ۰۲۱

فروشگاه مرکزی: خیابان انقلاب، روبروی دانشگاه تهران، پاساژ پارسا، طبقه همکف تلفن: ۶۶۹۷۳۳۹۸

www.safirdehal.ir

www.safirdehal.com

email: safirdehal@yahoo.com

© حق چاپ: ۱۴۰۲

هر گونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی و اقتباس در گیومه در مستند نویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است. مسئولیت کلیه محتوا بر عهده نویسنده است. این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است.

- سرسناسه
صفوی گنجوی، زین العابدین،
۱۲۴۵ق. -
- عنوان و نام پدیدآور
شرح حال شعرا و ادبای عصر
قاجار از کتاب تحفة الالباء
فی تذکرة الاولیاء والشرفاء/
زین العابدین صفوی گنجوی؛
بهکوشش طاهره قریبی.
تهران: سفیر اردهال، ۱۴۰۲.
- مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
شابک
۵۹۱ ص: مصور.
۰۰۱-۰۸۱-۳۱۹-۶۲۲-۹۷۸
- وضعیت فهرست نویسی
یادداشت
یادداشت
موضوع
فیپا
واژه نامه.
کتابنامه: ص. [۵۸۹] - ۵۹۱.
- شاعران ایرانی -- قرن ۱۳ق.
Poets, Persian -- 19th century
شاعران ایرانی -- قرن ۱۳ق. --
نقد و تفسیر
Poets, Iranian-- 19th century --
Criticism and interpretation
عارفان -- ایران -- قرن ۱۳ق.
Mystics-- Iran -- 19th century
- شناسه افزوده
رده بندی کنگره
رده بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی
اطلاعات رکورد کتابشناسی
قریبی، طاهره، ۱۳۶۳-
PIR۳۷۹۱
۸۱/۵۰۹
۹۱۷۶۵۴۳
فیپا

فهرست مطالب

۱۳	.....	دیباچه
۱۷	.....	مقدمه
۱۹	.....	تذکره و تذکره‌نویسی
۲۰	.....	پیشینه تذکره‌نویسی
۲۲	.....	انواع تذکره‌ها
۲۵	.....	مهم‌ترین تذکره‌های فارسی
۲۷	.....	مهم‌ترین مشاهیر تذکره‌نویسی این دوران
۲۷	.....	۱. زین‌العابدین شیروانی
۲۸	.....	۲. رضاقلی خان طبرستانی
۲۹	.....	۳. محمدکاظم تبریزی
۳۰	.....	۴. محمدمعصوم شیرازی
۳۱	.....	زین‌العابدین صفوی گنجوی
۳۲	.....	آثار و تألیفات
۳۲	.....	ساختار کتاب «تحفة الألباء»
۳۳	.....	سبک کتاب «تحفة الألباء فی تذكرة الاولیاء و الشرفاء»
۳۴	.....	۱. سطح فکری
۳۶	.....	۲. سطح زبانی
۳۷	.....	۳. سطح ادبی
۳۷	.....	شیوة تصحیح
۳۸	.....	نکات و علائم اختصاری

۴۵	تحفة الالباء فى تذكرة الاولياء و الشرفاء
۴۷	وصف فوائد کتاب به قلم علی محمد میانی گرمردی آذربایجانی
۴۹	۱. تسیهان
۵۰	۲. تذیل
۵۱	۳. مطلب عجیب لفاضل ادیب
۵۲	۴. تستیم صمیم ذو الأثر عمیم
۵۳	۵. بیان کلام و تیان مرام
۵۴	۶. توضیح مقام و ایقاز نیام
۵۶	۷. افتتاح باب فی لبّ الباب
۵۶	حکایت
۶۱	حکایت
۶۳	حکایت
۶۳	۸. کلام فی العلوم و شئون الفہوم
۶۴	۹. و بعد ذلک
۶۵	حکایت
۶۶	حکایت
۶۹	۱۰. کلام فی السیاحة الموافقة للسیاحة
۷۲	حکایت
۷۴	حکایت
۷۵	۱۱. اختتام مقال باحسن اقوال
۹۰	مقدمه در بیان فواید سیاحت و احتیاج بدان
۹۱	اول: نیت
۹۱	دوم: توکل
۹۲	سوم: صبر
۹۲	چهارم: قناعت
۹۳	پنجم: عفت
۹۴	ششم: صدق
۹۴	هفتم: حسن خلق
۹۵	هشتم: سخاوت
۹۶	نهم: امانت
۹۶	دهم: خدمت
۹۷	یازدهم: علم
۹۸	دوازدهم: شباب

۱۰۴	..... نکته و تحقیق
۱۰۷	..... ۱. میرزا علی حسین متخلص به منشی انبیا (۱۰)
۱۰۸	..... ۲. الحاج میر علی اکبر اردبیلی (۱۱)
۱۰۹	..... ۳. شیخ الاسلام ایروانی (۱۲)
۱۱۰	..... ۴. میرزا ولی حکیم باشی (۱۴)
۱۱۲	..... ۵. میرزا عبدالله منشی باشی طبری (۱۵)
۱۱۴	..... ۶. میرزا محمد قلی مستوفی (۱۵)
۱۱۴	..... ۷. مولانا نورالدین ازری (۱۵)
۱۱۴	..... ۸. میرزای سنگلاخ (۱۵)
۱۳۳	..... ۹. صاحب بن عباد (۱۹)
۱۳۴	..... ۱۰. ملا محمد آخوندزاده (۲۰)
۱۳۴	..... ۱۱. حاجی ملا ابوطالب (۲۰)
۱۳۷	..... ۱۲. شیخ محمد ابن علی بن ابراهیم ابن جمهور (۲۱)
۱۳۷	..... ۱۳. شیخ احمد احسانی (۲۱)
۱۳۸	..... ۱۴. مولانا شیخ ابوطالب (۲۱)
۱۳۹	..... ۱۵. میرزا محمد حسین و میرزا محمد حسین (۲۱)
۱۳۹	..... ۱۶. حاجی محمد بیدل (۲۱)
۱۴۱	..... ۱۷. جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی (۲۲)
۱۴۱	..... ۱۸. میرزا نصرالله متخلص به شهاب اصفهانی و ملقب به تاج الشعراء (۲۳)
۱۴۳	..... ۱۹. میرزا محمد علی خان ملقب به شمس الشعراء اصفهانی (۲۴)
۱۴۶	..... ۲۰. شیخ محمد صالح (۲۵)
۱۴۷	..... ۲۱. مولانا ابوالعلا استاد الشعراء (۲۵)
۱۴۸	..... ۲۲. میرزا عبدالغنی مجتهد اهری (۲۶)
۱۵۱	..... ۲۳. ملا محمد ریحانی اهری (۲۷)
۱۵۳	..... ۲۴. میرزا حیدر علی نامی (۲۸)
۱۵۳	..... ۲۵. عبدالرحمن افندی (۲۹)
۱۵۵	..... ۲۶. میرزا بدرالدین آباده ای (۳۱)
۱۵۸	..... ۲۷. میرزا سراج الدین ابرقونی (۳۲)
۱۶۰	..... ۲۸. حکیم انوری (۳۲)
۱۶۰	..... ۲۹. ملا حیدر اردکانی (۳۲)
۱۶۱	..... ۳۰. بی نام (۳۳)
۱۶۴	..... ۳۱. مستوفی الممالک (۳۹)
۱۶۶	..... ۳۲. حاجی محمد ابراهیم افندی اسبوطی (۴۴)

- ۱۶۹..... ۳۳. حمدالله مستوفی (۴۸)
- ۱۶۹..... ۳۴. محمد جعفر آبادهای (۴۸)
- ۱۷۰..... ۳۵. آخوند ملاحسین تبریزی (۴۹)
- ۱۷۲..... ۳۶. سید ابوالقاسم الملقب به مجنون شاه اشتبینی (۵۰)
- ۱۷۴..... ۳۷. حاجی میرزا حسن وزیر قراجه داغ (۵۱)
- ۱۷۷..... ۳۸. حاج یوسف خان سرتیب (۵۴)
- ۱۷۹..... ۳۹. آخوند ملا آقا ملقب به فاضل دربندی (۵۵)
- ۱۸۸..... ۴۰. میرزا محمدرضا وصالی تخلص بار فروش (۵۸)
- ۱۸۹..... ۴۱. ذوقی بسطامی (۵۸)
- ۱۹۱..... ۴۲. جعفرقلی خان شادلو متخلص به صابر (۵۹)
- ۱۹۵..... ۴۳. حلمی محمد افندی (۶۰)
- ۱۹۷..... ۴۴. سید مدد علی بنارسی (۶۱)
- ۲۰۶..... ۴۵. شیخ بصیر (۶۳)
- ۲۰۸..... ۴۶. شیخ نصر بیروتی (۶۳)
- ۲۰۹..... ۴۷. خاقانی بهبهانی (۶۴)
- ۲۱۰..... ۴۸. شیخ محمد رسول بیضاوی (۶۴)
- ۲۱۱..... ۴۹. حاجی محمدحسن بیات (۶۵)
- ۲۱۶..... ۵۰. سید ابوالقاسم پیشاوری (۶۷)
- ۲۱۸..... ۵۱. میرزا فخرالدین بروجردی (۶۷)
- ۲۲۳..... ۵۲. حضرت ابوالحسن حکیم‌باشی بروجردی (۶۸)
- ۲۲۷..... ۵۳. میرزا زین العابدین بروجردی (۶۹)
- ۲۲۹..... ۵۴. شیخ محمدحسن عارف بلخی (۷۰)
- ۲۳۲..... ۵۵. حقویردی آقا (۷۲)
- ۲۳۵..... ۵۶. شیخ احمد بن محمد متخلص به وفا (۷۳)
- ۲۳۷..... ۵۷. شیخ شمس‌الدین بدخشی (۷۵)
- ۲۳۹..... ۵۸. شیخ ابویعقوب اسحاق بن حسین بخارایی (۷۶)
- ۲۴۲..... ۵۹. میرزا رفیع نظام العلماء تبریزی (۷۹)
- ۲۴۷..... ۶۰. میرزا جعفرخان مشیرالدوله (۸۱)
- ۲۵۳..... ۶۱. حاجی میرزا محمدصادق خان سرتیب اول (۸۲)
- ۲۵۵..... ۶۲. میرزا رضی وزیر وظائف (۸۵)
- ۲۶۹..... ۶۳. میرزا غلامعلی ناظم لشکر (۸۹)
- ۲۷۳..... ۶۴. میرزا ابراهیم ملاباشی متخلص به سها (۹۰)
- ۲۷۶..... ۶۵. آقا محمد علی دلالت تبریزی (۹۱)

دیباچه

نسخ خطی، بخش مهمی از حافظه فرهنگی جوامع است که بازشناسی و احیای آنها، پشتوانه تمدن هر جامعه‌ای را ارتقا می‌دهد. از مهم‌ترین مباحث در باب حفظ فرهنگ و تمدن ایران اسلامی، انتقال متون اسلامی و شرح و تصحیح آن‌ها در قالبی صحیح و به دور از تحریف و تصرف به نسل‌های آینده است. امروزه با گسترش و رشد فزاینده وسایل ارتباط جمعی و سیطره آن بر اذهان و جوامع و پیدایی و تبلیغ زبان و فرهنگ‌های کم‌عمق و بی‌ریشه، ضرورت پرداختن به حفظ آثار تمدن ایرانی - اسلامی که حامل بار هویتی و معنوی کشورمان هستند بیش از هر زمان دیگر مشهود است.

کتاب تحفة الالباء دسترنج و حاصل تلاش‌های یکی از جغرافی‌دانان و دانش‌مردان عصر قاجاریه به نام علی بن حسین ملقب به «زین‌العابدین صفوی گنجوی» است، مردی که در میراث‌داری گذشتگانی چون سعدی شیرازی و ناصر خسرو قبادیانی به سنت دانشمندان مسلمان به سیر آفاق در عین کشف انفس پرداخته تا با مرارت‌های سفر و شناخت بزرگان و درک محضرشان به پختگی و کمال برسد. چنانکه گفته‌اند:

«بسیار سفر باید تا پخته شود خامی»

این کتاب، درباره تاریخ و ذکر نکات جغرافیایی شهرها و ممالکی است که مؤلف آن‌ها را دیده، یا ذکر آن‌ها را از موثقیین شنیده است. او در مقدمه می‌گوید:

«چنین گوید محرر این ورقیات دلپذیر و راوی این روایات بی نظیر، العبدالمسکین و خادم الفقراء و المساکین علی بن الحسین، المدعو بزین‌العابدین الصفوی الکنجوی که چون در عنفوان جوانی و ربیعان ایام زندگانی که بهترین اوقات و خوش‌ترین ایام حیات است، به جهت وقوف بر اوضاع عالم و موجب اطلاع بر کیفیت تعیش بنی آدم، هوای

سیر و سیاحت اقطار کیهان و تماشای اقالیم اقطاع جهان دامن گیر همت گشت و بالله الحمد از تفضّل حضرت خداوند بی چون و عنایت ذوالمنن کن فیکون و بنا بر وفق تقدیر و قدرت مهیمن قدیر، مقصود حاصل و غرض واصل آمد، سیاحت ممالک مختلفه از بلاد ترک و تاجیک و امصار دور و نزدیک به احسن وجه مرزوق و میسر گشته، اتفاق افتاد و معاشرت افاضل و اراذل در هر کشور و کشخرو روی داد و مخالطت طوایف مختلفه و امم متنوعه و مصاحبت گروه نوع آدم را از کفر و اسلام، جناب احدیت سبحانی و مقدر موت و زندگانی مقدر فرمودند... پس از آن که از هر چمن گلی و از هر خرمنی سنبلی و از هر بسته دسته‌ای اخذ نمود تا به مقدار استعداد فطری از صحبت دانایان روزگار و دانشمندان هر دیار تمتع گردید، دریغ آمد که اسامی سامی هندوران عالم و نام نامی دانشمندان بنی آدم به رشته تحریر کشیده نگردد...».

«تحفة الالباء» کتابی است از جنس بستان‌السیاحه حاجی شیروانی؛^۱ آن قدر شبیه که در نگاه اول به نظر می‌رسد رویویی از بستان‌السیاحه باشد؛ اما خود کتابی ست مستقل و ارتباطی (جز بعضی مشترکات) با بستان‌السیاحه ندارد. تألیف بستان‌السیاحه در ۱۲۴۷ ق. و تحفة الالباء در ۱۲۷۰ ق. در عصر سلطنت ناصرالدین شاه قاجار نوشته شده است.

مؤلف «تحفة الالباء»، شیخ الاسلام قراجه داغ بوده که به جهانگردی پرداخته، با دانشمندان و امرا و حتی مشاهیر روم ملاقات داشته و تمام این مطالب را در کتاب خود آورده است. از ویژگی‌های این کتاب، شرح حال افراد و اشخاصی است که نویسنده با آنها ملاقات کرده و پس از شرح جغرافیایی هر منطقه، مآوقع را در کتاب خود آورده است، و تنها عیب آن زیاده‌گویی‌های مؤلف و افراط در بازی با کلمات و نیز استفاده از لغات نامأنوس است که در سراسر کتاب دیده می‌شود و تصحیح آن را خسته‌کننده می‌کند.

طبق آخرین فهرست‌های نسخه‌های خطی استاد احمد منزوی که تا این زمان چاپ شده، فقط یک نسخه خطی از این کتاب فعلاً موجود است (محدث، ۱۳۸۹: ۲۲۶-۲۲۷). [پراساس جستجو در فنخا (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران) و دنا (فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران) نسخه پیش‌نویس این رساله در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی^(ه) یافت شد.]

هرچند سفرنامه‌ها از منابع جغرافیایی محسوب می‌شوند، اما حاوی اطلاعات تاریخی درباره جوامع بشری هستند. امروزه پژوهشگران حوزه تاریخ و اندیشه برای سفرنامه‌ها، گذشته

۱. تذکره مذکور در بخش مقدمه همین کتاب معرفی شده است.

از ارزش تاریخی به‌عنوان آثاری که منشاء یا دست‌کم تسریع‌کننده تحولات اجتماعی و فرهنگی شده‌اند، نقشی مهم قائل هستند. تصور کنیم که اگر فناوری ارتباطات و سیستم حمل و نقل، امر مسافرت را تسهیل نمی‌ساخت، و مشاهده‌سرزمین‌ها و مردمان به تجربه‌ای روزمره و همگانی تبدیل نمی‌کرد، این سفرنامه‌ها بودند که به‌عنوان تنها منبع اطلاعات دست‌اول از سرزمین‌ها و مردمان دیگر، اهمیت داشتند. با این وجود سفرنامه‌ها به انتقال تجربه‌های فردی مسافر و سالک مربوط می‌شود و بیشتر کارکرد سرگذشت‌نامه خودنوشت را دارد.

یکی از دانش‌مردان و جغرافی‌دانان عصر قاجاریه، علی بن حسین مدعو به زین‌العابدین صفوی گنجوی است که در سده سیزده قمری می‌زیسته، و در ۱۲۷۳ تا ۱۲۸۰ هجری قمری، پس از سیاحت به شهرها و روستاهای ایران و مسافرت به کشورهای دیگر مانند شبه‌قاره هند و پاکستان و افغانستان و عراق در خصوص جغرافیای انسانی و طبیعی و نیز اطلاعاتی را که دربارهٔ رجال فرهنگی و علمی هر شهر و روستا به دست آورده بود، در کتابی به نام «تحفة الالباء فی تذکره الاولیاء و الشرفاء» فراهم آورده، که هم از نظر جغرافیای تاریخی ایران، هم به لحاظ فولید و حالی، یکی از نگاشته‌های سودمند زبان فارسی در قرن سیزدهم قمری محسوب می‌شود. هم از رساله‌ای دارد کوتاه در آداب و شروطی که مرعی داشتن آن‌ها برای سیاحان و بلدان‌نویسان، مفید فرایدی تواند بود.

از قرون سوم تا هفتم هجری، جغرافی‌دانان ما در قلمرو تمدن اسلامی نگاشته‌های اصیل و معتبری ساخته و پرداخته‌اند، و پاره‌ای از آداب سیاحت را به‌اختصار، در آثارشان نشان دادند، اما دیری نپایید که نشانه‌های دستخوش هجوم مغولان، بر تحقیقات جغرافیایی مسلمانان آشکار شد، و اصول و موازین، و نیز شیوه‌ها و خصیصه‌های درونی و برونی مربوط به سیاحت و سیاح پرداخته‌نیامد تا آن‌که در روزگار قاجاریه، تحولی در زمینه پژوهش‌های جغرافیایی به وجود آمد، در این دوره است که رساله‌هایی در باب آداب و شرایط سیاحت پرداخته شد (مایل هروی، ۱۳۶۷: ۶۰-۶۱) که به‌تفصیل خواهد آمد.

در رسالهٔ زین‌العابدین گنجوی علاقه و مذاقه نویسنده به سفر، شروط و آداب و آثار آن، کاملاً مشهود است. تقسیم او بر سیاحت در سه گونه: سیاحت اول انسان؛ سیاحت دوم کتب و سیاحت سوم بلدان، نخست مرتبه شناخت خود و در مرتبه دوم دانش‌اندوزی و کمال‌یابی در آثار بزرگان و درنهایت درک آفاق در سیاحت شهرها که تجمعات انسانی و حاصل کنش انسان در جهان است را به اشاره متذکر می‌شود.